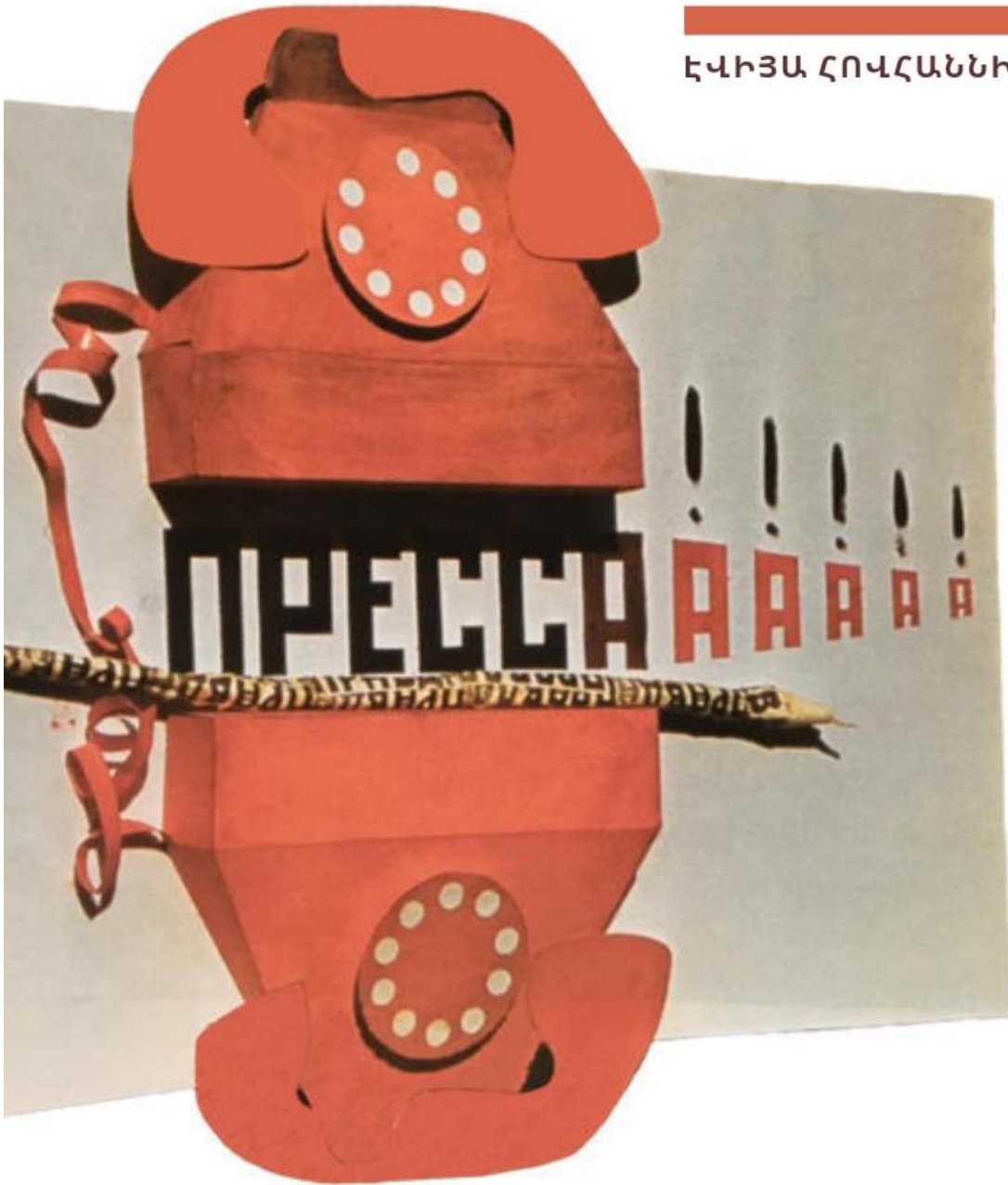

1989 թ. հայկական սամիզդատում
Ռուսաստանի հանդեպ նոր խոսույթի
ձևավորումը հայ-ադրբեջանական
հակամարտության համատեքստում

ԷՎԻՅԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԸ

HEINRICH BÖLL STIFTUNG

ԹԻԼԻՍԻ

Հարավային Կովկասի տարածաշրջան
Երևանի գրասենյակ - Հայաստան

**1989 թ. հայկական սամիզդատում Ռուսաստանի հանդեպ նոր
խոսույթի ձևավորումը հայ-ադրբեջանական հակամարտության
համատեքստում**

Համառոտագիր

Հետազոտության նպատակն է վերլուծել ուշ խորհրդային ժամանակաշրջանի հայկական սամիզդատ մամուլի առանձնահատկությունները և ուսումնասիրել դրանում ներկայացված հայ-ադրբեջանական և հայ-ռուսական հարաբերությունները: 1986 թվականին ԽՍՀՄ-ում ընդունված «Գլասնոստ» (հրապարակայնություն) օրենքը և Ղարաբաղյան հակամարտության աստիճանական սրումը հանգեցրին նրան, որ կարճ ժամանակահատվածում հայ այլախոհական մամուլում լայն տարածում ստացան ազգայնական, հակաադրբեջանական և հակառուսական տրամադրությունները: Պետք է նշել, որ սա ներքևից վերև ուղղված շարժում էր, քանի որ Խորհրդային Միության պաշտոնական մամուլը ամեն կերպ շրջանցում էր ազգային բովանդակություն ունեցող հարցերը՝ հավատարիմ մնալով «ազգերի բարեկամության» քաղաքականությանը:

Բանալի բառեր. այլախոհական գրականություն, սամիզդատ (ինքնահրատ), անկախ մամուլ, ազգային ինքնագիտակցություն:

Հոդվածում արտահայտված մտքերը հեղինակինն են, և դրանք չեն կարող ընկալվել որպես Հայկական Բյուր հիմնադրամ Հարավային Կովկասի Թբիլիսի գրասենյակի տեսակետ

HEINRICH BÖLL STIFTUNG

Թբիլիսի

Հարավային Կովկասի տարածաշրջան
Երևանի գրասենյակ - Հայաստան

Բովանդակություն

Ընդհանուր ակնարկ -----	4
Խորհրդային Հայաստանի այլախոհական միտքն ու շարժումները մինչև 1989 թ. -----	7
Հայկական ինքնահրատ մամուլի առանձնահատկությունները -----	12
Հայ-ադրբեջանական հարաբերությունները և հակառուսական խոսույթի առաջացումը ---	15
Ամփոփում -----	20
Հապավումների ցանկ -----	21
Օգտագործված գրականության ցանկ -----	21
Հավելված -----	24

Ընդհանուր ակնարկ

Խորհրդային ժամանակաշրջանի մատենագրությունից դուրս է մնացել գրականության մի ստվար շերտ, որը հայտնի է սամիզդատ, ինքնահրատ կամ այլախոհական գրականություն անուններով: Պատճառն այն է, որ Խորհրդային Միության տարիներին դրված չէր նմանատիպ արգելված գրականությունը որևէ կերպ համակարգելու խնդիր: Շատ դեպքերում այն պարզապես հայտնաբերվում և ոչնչացվում էր պետական անվտանգության կոմիտեի (հետայսու՝ ՊԱԿ) կողմից կամ կցվում էր քաղբանտարկյալների քրեական գործերին և պահվում էր ՊԱԿ-ի արխիվում (Հարությունյան 2014, էջ 20): Ինքնահրատ գրականությունը լույս էր տեսնում խիստ անկանոն (տարվա ընթացքում ընդամենը մեկ կամ մի քանի ոչ պարբերական օրինակով), ինչի պատճառով այսօր բավականին դժվար է գտնել սամիզդատի առանձին անուններ ընդհանուր մատենագրական ցանկերում:

Նախ և առաջ, փորձենք հստակեցնել՝ ինչ ենք հասկանում սամիզդատ ասելով, որպեսզի այն տարբերակենք պաշտոնապես հրատարակվող գրականությունից և մամուլից: Սամիզդատը գրքերի, ամսագրերի, թերթերի, թռուցիկների, պլակատների և նմանատիպ այլ գրականության ամբողջությունն է, որն, անկախ հրատարակվող քանակից և պարբերականությունից, ունի որոշակի շրջանառություն և լույս է տեսնում պետության վերահսկողությունից ու գաղափարաբանությունից անկախ (Мяло, Соколов и Свердлов 1990: 4): Պայմանականորեն սամիզդատը կարելի է բաժանել երկու տիպի՝ պետական գաղափարախոսության դեմ ուղղված գրականություն (թռուցիկներ, թերթեր, ամսագրեր, գրքեր) և անձնական-կենցաղային (նամակներ, ձեռագիր ալբոմներ, դպրոցական հարցարան տետրակներ և այլն) (Мяло, Соколов и Свердлов 1990: 5):

Այս հոդվածի մեջ մենք դիտարկելու ենք միայն *հակակառավարական-հակախորհրդային* բնույթ ունեցող *ինքնահրատ մամուլը*: Պատճառն այն է, որ ուսումնասիրության նպատակն է վերլուծել ուշ խորհրդային շրջանի հայկական սամիզդատի առանձնահատկությունները և ներկայացնել նրանում տեղ գտած այն խոսույթները, որոնք արժարժում են ազգային ինքնության կերտման խնդիրը, ինչին սերտորեն առնչվում են հակառուսական տրամադրությունների և հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների թեմաները:

Տվյալ հետազոտության մեջ օգտագործվել են «Ինքնորոշում», «Մաշտոց», «Հայրենիք», «Հայոց խորհրդարան», «Չանգակատուն», «Միաբանություն» ինքնահրատ ամսագրերը և «Ազատ Հայք», «Հայաստան», «Դաշինք», «Հայք», «Խոսնակ», «Գոյամարտ» իքնահրատ թերթերը: Հավաքված նյութը վերլուծելու համար կիրառվել է դիսկուրս-վերլուծության մեթոդը: Երևույթը համակողմանի հասկանալու նպատակով, հարցազրույցներ են վարել հայկական այլախոհական մամուլի ակունքներում կանգնած հրապարակախոսների, լրագրողների և հետազոտողների՝ Տիգրան Պասկեիչյանի, Սաթենիկ Փարամազյանի և Վարդան Հարությունյանի հետ:

Ժամանակագրական առումով ուսումնասիրության համար ընտրվել է 1989 թվականը, որն Արևելյան Եվրոպայի և, ի մասնավորի՝ Գերմանիայի համար պատմական առումով դարակազմիկ տարի էր, երբ Բեռլինի պատի քանդումից հետո վերամիավորվեցին Արևելյան և Արևմտյան Գերմանիաները: Հայաստանում այս տարին անարդարացիորեն պակաս է կարևորվում: Դրա հիմնական պատճառն այն է, որ իմաստային ու էմոցիոնալ առումով Հայաստանի համար առավել մեծ նշանակություն է ունեցել 1988 թ.-ը, երբ սկիզբ առավ և հատկապես բուռն վերելք ունեցավ Ղարաբաղյան շարժումը¹: Երևանի Թատերական հրապարակը այդ օրերին դարձել էր քաղաքական և հանրային պայքարի կենտրոնատեղի, որտեղից բարձրաձայնվում էր հայ ժողովրդի բողոքն իտրիդային Միության վարած քաղաքականության (Մարտյան 2009): Գորբաչովյան Վերակառուցման տարիներին սա առաջին միջէթնիկ խնդիրն էր, որի շուրջ ծագած զանգվածային շարժումը նախադեպային դարձավ բազմաթիվ այլ բողոքի շարժումների համար: Մարդիկ շարժմանն այնպիսի կարևոր նշանակություն էին տալիս, որ նույնիսկ Բեռլինի պատի փլուզումը Հայաստանում ժողովուրդը բացատրում էր Երևանի Օպերայի հրապարակի ցույցերի ազդեցությամբ (Մարտյան, 1988 թ. շարժման 30-ամյակին նվիրված հրապարակային ելույթ, 2018):

¹ Դեռ 1987 թվականին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզում (հետայսու՝ ԼՂԻՄ) և Խորհրդային Հայաստանում տեղի էին ունենում հանրահավքներ, որոնց պահանջն էր ԼՂԻՄ-ի միացումը Հայկական ԽՍՀ-ին: 1988 թ.- ի փետրվարի 20-ին Ստեփանակերտում ԼՂԻՄ Ժողովրդական պատգամավորների խորհրդի արտահերթ նիստում որոշում ընդունվեց Դիմել Ադրբեջանական և Հայկական ԽՍՀ-ների Գերագույն խորհուրդներին որպեսզի նրանց միջնորդությամբ ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ԽՍՀ-ի կազմ վերադարձնելու պահանջով: Հենց այդ օրը Երևանում սկսվեցին ցույցեր ի աջակցություն արցախահայության: Ղարաբաղյան շարժման կարևորագույն բնութագրական գիծը նրա համաժողովրդական լինելն էր. ավելի քան երկու տարի շարունակ հանրահավքներին և երթերին մասնակցում էր մի քանի հարյուր հազար մարդ (Մարտյան, Ղարաբաղյան շարժման կամ հայկական հեղափոխության հիմնական առանձնահատկությունները 2013):

Հիմնականում անուշադրության մատնված 1989 թ. ուշագրավ է մի շարք այլ իրադարձություններով, որոնք հիմնաքարային դարձան անկախ պետականության կառուցման գործում: Ավելին, թեմատիկ գրականության մեջ 1989 թվականը նշվում է, որպես խորհրդային սամիզդատ մամուլի ոսկե շրջան, երբ տարբեր տվյալներով ԽՍՀՄ-ում լույս էր տեսնում շուրջ 500-1000 անուն ինքնահրատ թերթ և ամսագիր (Мяло, Соколов и Свердлов 1990: 17) (Стрыкова 2005: 4):

Սամիզդատ մամուլի նման վերելքը պայմանավորված էր, նախ և առաջ, 1987 թվականին Կոմունիստական Կուսակցության Կենտրոնական Կոմիտեի կողմից ընդունված «Գլասնոստ» (հրապարակայնություն) օրենքով (Стрыкова 2005: 9), որը որոշակի ազատություն տվեց ոչ միայն երկրում գոյություն ունեցող պաշտոնական զանգվածային լրատվական միջոցներին (հետայսու՝ ՉԼՄ), այլև բոլոր այն կազմակերպություններին և անհատներին, ովքեր տարբեր եղանակներով փորձում էին տարածել այլընտրանքային և բազմակարծիք ինֆորմացիա: Մինչ այդ Խորհրդային Միությունում ողջ մամուլը գտնվում էր ԽՄԿԿ Կենտրոնական կոմիտեի Պրոպագանդայի և ագիտացիայի բաժնի վերահսկողության տակ: Մոսկվան մշտապես պահպանում էր այս ոլորտի նկատմամբ տոտալ վերահսկողություն (Ростова 2015): Ազատ խոսքի գաղափարին, որը նախաձեռնվեց վերևից՝ կուսակցական-պետական ապարատի ամենաբարձր մարմինների կողմից, աշխուժորեն արձագանքեցին ներքևում՝ բնակչության ամենատարբեր զանգվածները: Արդյունքը եղավ այն, որ ամբողջ խորհրդային միության տարածքում սկսեցին առաջանալ բազմաթիվ ոչ պաշտոնական կազմակերպություններ, որոնց մի մասը սկսեց հրատարակել իր մամուլը (Ոչ պաշտոնական կազմակերպությունները Հայաստանում 1989):

Ուշ խորհրդային տարիներին սամիզդատ մամուլի լայն տարածման մյուս կարևոր պատճառն այն էր, որ Կոմունիստական կուսակցության գաղափարախոսությունը խիստ հեռացել էր երկրում տիրող իրականությունից (Юрчак 2017): Այս հանգամանքը նպաստեց, որ երկրում աստիճանաբար ձևավորվի այլախոհ մամուլի մի ստվար շերտ, որը գոյություն ուներ պաշտոնական մամուլին զուգահեռ և փորձում էր ներկայացնել այլընտրանքային լրատվություն: Այլախոհական մամուլը շատ դեպքերում երկխոսության մեջ էր պաշտոնական մամուլի հետ, այսինքն՝ հողվածների տրամաբանությունը հիմնվում էր մարտահրավեր-պատասխան սկզբունքի վրա, ինչը երևում է սամիզդատում պարբերաբար

արվող հղումներից՝ «Մ. Չալարեանի հայոց խոշոր ազգային գործչի այս յօդուածի առաջին մասը «Մաշտոցում» չգետեղեցինք, քանի որ այն տպագրուելու է պաշտօնական պարբերականներից մեկում: Խմբագրութիւն» (Մաշտոց 1989): Այսպես, անկախ հրատարակությունները հասարակության ոչ կոնֆորմիստական հատվածի բնական ռեակցիան էին գոյություն ունեցող ռեժիմի դեմ:

Խորհրդային Հայաստանի այլախոհական միտքն ու շարժումները մինչև 1989 թ.

Այլախոհական գրականության երևույթը լայնորեն արժարժված է տարբեր պատմագիտական և գրականագիտական ուսումնասիրություններում, Խորհրդային շրջանին վերաբերող վավերագրական ֆիլմերում: Դրանցում առանձնացված է սամիզդատի ձևավորման և զարգացման երկու հիմնական փուլ՝ դասական և ուշ (նոր կամ տպագիր) (Պասկևիչյան 2014) (Стрыкова 2005): Դասական սամիզդատը Խորհրդային Միությունում տարածում ստացավ 1960-ական թվականների առաջին կեսից՝ Ստալինի անձի պաշտամունքի մերկացումից հետո: Դրա հիմնական առանձնահատկությունն այն էր, որ տպագիր օրինակը պատճենահանվում (արտագրվում, լուսանկարվում, արտատպվում) և փոխանցվում էր ամեն հաջորդ ընթերցողի կողմից (նկար 1): «Դասական սամիզդատ մամուլում հազվադեպ էին պահպանվում հոդվածագիրների հեղինակային իրավունքները, քանի որ ձեռքակալված լինելու փոխանցն այդ տարիներին դեռ շատ առօրեական էր»²:

Ուշ շրջանի սամիզդատը ձևավորվեց 1986 թվականից հետո, երբ Խորհրդային Միությունում արդեն հռչակվել էր հրապարակայնության մասին օրենքը: «Այն մեքենագիր էր և բաժանվում կամ վաճառվում էր փողոցում, հրապարակում՝ հանրահավաքների ժամանակ: Գինը դրել էինք 70 կոպեկ, բայց մարդիկ տալիս էին մեկ ռուբլի, մանրը չէին վերցնում, ասում էին՝ դա էլ ձեր գործի բարձրագույնն է համար: Միանգամից սպառվում էր»³: Այդպես, օրինակ, 1988-1989 թվականներին «Մաշտոց» ամսագիրը մտածված լույս էր տեսնում ամեն ուրբաթ օր, որպեսզի

² Էվիյա Հովհաննիսյան, ԴԱՄ, Երևան, 2019, Վարդան Հարությունյան:

³ Էվիյա Հովհաննիսյան, ԴԱՄ, Երևան, 2019, Տիգրան Պասկևիչյան և Սաթենիկ Փարամազյան:

հնարավոր լինի այն տարածել ոչ աշխատանքային օրերին՝ շաբաթ և կիրակի Թատերական հրապարակ հանրահավաքներին եկած մասնակիցների միջև: Հրապարակը դարձավ ուշ շրջանի այլախոհական մամուլի շրջանառության հիմնական վայրերից մեկը:

Դրա մասին է վկայում նույն ժամանակահատվածում Ստեփանակերտում լույս տեսնող «Լուրեր Թատերական հրապարակից» անկախ պարբերականը (Стрыкова 2005: 24): Որոշ թոռուցիկներ և նմանատիպ ինֆորմատիվ նյութեր փակցվում էին հրապարակում և այս մոտեցումը դարձավ հրապարակային վարքի ամրագրած կանոններից մեկը: Այս պրակտիկան շարունակվեց հատուկ «հայտարարության տախտակների» կամ ժամանակավոր «թոռուցիկ-ցուցահանդեսների» տեսքով և հետագա տարիների բողոքի ցույցերի ժամանակ՝ ընդհուպ մինչև 2008 թ., երբ նույն դարաբաղյան շարժման առաջնորդները հայտնվեցին բողոքողների կարգավիճակում և օգտագործում էին 1988-89 թթ. հրապարակային վարքի մեթոդները:

Սամիզդատի ուսումնասիրությանը նվիրված աշխատություններն, առաջին հերթին, կենտրոնանում են սոցիալիստական ճամբարի երկրներում այլախոհական շարժումների, կազմակերպությունների և անձանց գործունեության հետազոտության վրա (Zisserman-Brodsky 2003) (Komaromi 2015): Ինքնահրատ մամուլն, ըստ էության, այդ ընդհատակյա գործունեության ժամանակ ձևավորված նոր քաղաքական մտքի և լեզվի տպագիր տարբերակն էր, որի միջոցով ԽՍՀՄ տարածքում ձևավորվեց ինֆորմացիայի փոխանցման ցանցային մշակույթը (Reid 2006) (Պասկեիչյան 2014): Այլախոհական մամուլում հաճախ կարելի է գտնել այլ սամիզդատներին արված հղումներ՝ արտատպված հոդվածների, վերլուծությունների, նամակների տեսքով: Օգտագործելով վերջինը որպես նորարար հաղորդակցման գործիք ու մեթոդ՝ այլախոհները մշակեցին նոր տիպի մեդիա:

Ինֆորմացիան փոխանցվում էր ոչ միայն հորիզոնական հարթությունում, այլև՝ ժամանակի մեջ: Տասնամյակներ շարունակ Խորհրդային Միությունում այլախոհների առաջ քաշած խնդիրները շատ առումներով նույնն են եղել: 1960-1980-ական թվականները երկրում գործող այլախոհական խմբերը և կազմակերպությունները շատ դեպքերում ստեղծվել են մեկը մյուսի հենքի վրա և ունեցել են որոշակի գաղափարական ժառանգականություն: Գրեթե բոլոր այլախոհական կազմակերպություններում եղել են մարդիկ, որոնք կապեր են ունեցել նույն

Ժամանակահատվածում գործող կամ իրենցից առաջ գործած այլ խմբակների հետ (Հարությունյան 2014, էջ 21): Նման գործելաոճը ապահովել է այլախոհական մտքի շարունակականությունը և դրա տարածման ցանցային բնույթը՝ ներառյալ կապը նախորդների հետ:

Դինա Չիսսերման-Բրոդսկին այլախոհական շարժումների հիմքում տեսնում է ազգայնական մտքի վերելքը խորհրդային հանրապետություններում 1964-1986 թվականներին (Zisserman-Brodsky 2003): Թերևս հենց այդ ժամանակից ի վեր հարցականի տակ դրվեց Խորհրդային Միության ապագա կայունությունը: Աստիճանաբար սկսեցին շրջանառվել կարծիքներ այն մասին, որ ԽՍՀՄ-ում հայտարարված պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմը իրականության հետ կապ չունի, և որ այն Ռուսաստանի կայսերատիրական քաղաքականության (Farmer 1980, 60) մաս է կազմում:

Դեռևս 1977 թվականին Փայփսն իր «Ռեֆլեքսիա Խորհրդային Միությունում ազգայնականության խնդրի վերաբերյալ» հոդվածում մատնանշեց ԽՍՀՄ-ում գոյություն ունեցող անհաշտելի հակասությունները կայսերական կենտրոնի և գաղութների միջև (Pipes 1977, 296): Հետևաբար ազգայնական-անջատողական գաղափարները, որոնք խմորվում էին ընդհատակյա կազմակերպություններում, կարևոր դեր խաղացին Խորհրդային միության աստիճանական քայքայման և փլուզման գործընթացներում (Юрчак 2017) (Brun Zejmis 1996): Այլախոհական մտքի հիմնական շարժիչ ուժը խորհրդային ինտելիգենցիայի այն հատվածն էր, որը ծավալելով այլախոհական գործունեություն, անցավ բռնաճնշումների փորձությունների միջով և, ի թիվս տարբեր քաղաքացիական սկզբունքների պաշտպանության, դարձավ վերածնվող ազգային ինքնագիտակցության և ինքնորոշման հիմնադիրը (Brun Zejmis 1996) (Հարությունյան 2014):

Ազգայնական տրամադրություններին զուգահեռ Խորհրդային Միության ընդհատակում զարգանում էր մարդու իրավունքների պաշտպանությանն ուղղված դեմոկրատական միտքը: Մի կողմից այն բխում էր սովետական համակենտրոնացման ճամբարներն անցած մարդկանց հասարակության մեջ վերինտեգրվելու և իրենց իրավունքները պաշտպանելու կենսական պահանջից, մյուս կողմից այն ռուսական ազգայնականության և արևմտյան

դեմոկրատական արժեքների խառնուրդն էր (Zisserman-Brodsky 2003, 150), որն ավելի էր խորացնում հակասությունը մետրոպոլիայի և գաղութների միջև:

Յուլիա Բրուն-Չեյմիսը մանրամասն նկարագրում է ԽՍՀՄ-ում ծավալված հակախորհրդային և, ի մասնավորի, հակառուսական տրամադրություններն ու գործողությունները (Brun Zejmis 1996), որոնք չէին կարող վրիպել հայ այլախոհ-ազգայնականների աչքից: Նրանք սկսում են կապեր հաստատել Մերձբալթյան երկրների, Ուկրաինայի և Վրաստանի ընդհատակյա կազմակերպությունների հետ: Շփումների ընթացքում փոխանակվում են ինչպես տպագիր մամուլի հրատարակման փորձով, այնպես էլ ակտիվիստական հակակառավարական զանազան միջոցառումներ և փերֆորմանսներ կազմակերպելու հմտություններով (Тер-Абрамян 2006): Ի տարբերություն Մերձբալթյան երկրների, որտեղ սամիզդատը լույս էր տեսնում գերազանցապես ժողովրդավարական գաղափարների ազդեցությամբ, հայկական այլախոհական մամուլում գերիշխում էր ազգայնական գաղափարախոսությունը (Стрыкова 2005: 25): Դա առաջին հերթին պայմանավորված էր երկրում ընթացող քաղաքական խմորումներով՝ Ղարաբաղյան շարժում, հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների վատթարացում և Խորհրդային Միության դեմ ազգային ազատագրական պայքարի վերելք: Այնուամենայնիվ, Ղարաբաղյան խնդրի հետ այլախոհական շարժումը կապվեց միայն 1980-ական թվականներին: Հայկական սամիզդատի ու այլախոհական շարժման առաջին փուլի, 1960-ի հիմնական թեման ցեղասպանությունն էր, որի շուրջ ձևավորվում էր ազգային-ազատագրական խոսույթը, և պատահական չէ, որ 1988-ի շարժման գերակշռող և համախմբող հանրային թեման նույնպես ցեղասպանությունն էր (Մարության 2009), թեև հռչակված համաժողովրդական պայքարը՝ հանուն Ղարաբաղի միացման էր: Այս տարանջատումը և ցեղասպանության ազդեցությունը ինչպես սամիզդատում, այնպես էլ այլախոհական շարժումներում հատկանշական էր և իսկապես հայկական առանձնահատկություններից էր: Այն հանդես էր գալիս որպես ճնշված տրավմատիկ հիշողության մոբիլիզացիոն բացարձակ դրսևորում:

Հայկական այլախոհական գրականության ակունքները սկիզբ են առնում դեռ 1950-1960 թվականներից՝ «Ազգային զարթոնքին» գուգահեռ: Այդ ժամանակ երկրում ձևավորվում են մի շարք ընդհատակյա կազմակերպություններ («Հայ երիտասարդների միություն», «Հայկական հայրենասիրական կուսակցություն», «Ազգային միացյալ կուսակցություն»), որոնցում

ընդգրկվեցին հասարակության ամենատարբեր խմբեր՝ *և՛ երիտասարդներ, և՛ տարեցներ, և՛ ուսանողներ, և՛ դասախոսներ, և՛ հոգևորականներ, և՛ բանվորներ, ընդհուպ մինչև Վազգեն Ա կաթողիկոսի անձնական թարգմանիչը*⁴: Այս կազմակերպությունները սկսում են հայերեն թարգմանել և հրատարակել ԽՍՀՄ-ում արգելված տարբեր գրական ստեղծագործություններ՝ Մագդա Նեյմանի «Հայերը», Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը», Խաչիկ Դաշտենցի «Խողեղանը», Հովհաննես Ծիրագի «Հայկական դանթեականը» և այլն (Манукян 2006: 83-84): Ինֆորմացիայի սղության և աղավաղվածության պայմաններում՝ ընդհատակյա կազմակերպություններն իրենց տպագիր օրգանների միջոցով փորձում էին բարձրաձայնել ԽՍՀՄ-ում տաբուացված տարբեր թեմաներ՝ անկախության, Խորհրդային Միության կազմից դուրս գալու, Ղարաբաղի և Նախիջևանի Հայաստանին միակցելու և այլնի մասին (Манукян 2006) (Тер-Абрамян 2006):

Այդ կազմակերպությունների գործը շարունակեցին Վերակառուցման տարիներին Հայաստանում ձևավորված մի շարք հասարակական կազմակերպություններ՝ «Մաշտոց», «Զանգակատուն», «Ամբերդի վերականգնման ֆոնդ», «Վերածնունդ», որոնք առերևույթ ոչ քաղաքական կազմակերպություններ էին, սակայն իրականում զբաղվում էին հենց քաղաքականությամբ (Գալոյան 2015): Վերջինները 1987 թվականից սկսեցին կանոնավոր հրատարակել այլախոհական մամուլ, որի մի մասը լույս էր տեսնում նաև ռուսերեն լեզվով՝ համախորհրդային այլախոհական շարժման մաս կազմելու և խորհրդային մյուս հանրապետություններում բնակվող հայերին հասու լինելու նպատակով:

1988 թ.-ից Հայաստանի բազմաթիվ աշխատանքային կոլեկտիվներում ձևավորվեցին «Ղարաբաղ» կոմիտեներ, որոնք կոչված էին սատարելու Ղարաբաղյան շարժման ղեկավարությանը: Սրանք ԽՍՀՄ մի քանի այլ հանրապետություններում ավելի ուշ ձևավորված Ժողովրդական ճակատների նախատիպն էին, յուրահատուկ այլընտրանք խորհրդային ձեռնարկություններում ու հիմնարկություններում գործող կուսակցական, կոմերիտական, արհմիութենական կոմիտեներին (Մարության, Ղարաբաղյան շարժման կամ հայկական հեղափոխության հիմնական առանձնահատկությունները 2013):

⁴ Էվիյա Հովհաննիսյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, Վարդան Հարությունյան:

«Համարեայ բոլոր կազմակերպությունների գործունեության մեջ առկայ է ազգային, երբեմն էլ ազգայնական թեքածությունը: / Վերջինս պետք է հասկանալ ոչ անպայման բացասական իմաստով՝ եղևելով մանկուց մեր աշխարհընկալությունը պաշարած մարքս-լենինեան տեսությունից/: Բաւական է ասել, որ այնպիսի, առաջին հայացքից քաղաքական բնոյթ չկրող կազմակերպություն, ինչպիսին «Վերածնունդն» է, դարձեալ չի կարող խուսափել այնպիսի գուտ «ազգային» հարցերից, ինչպիսիք են ազգային ինքնագիտակցութեան, ազգային ինքնությունութեան, ազգային գենոֆոնդի պահպանման, ազգային միասնութեան, ազգային լեզվի պահպանման եւ այլ գաղափարները: Ոչ պաշտօնական կազմակերպություններից շատերին հետաքրքրում է նաեւ երկրի դեմոկրատացման, սոցիալ-տնտեսական զարգացման, մշակութային եւ այլ պրոբլեմները⁵» (Ոչ պաշտօնական կազմակերպությունները Հայաստանում 1989): Մեջբերման հեղինակը նշում է, որ չնայած ԽՍՀՄ-ում բոլորը մանկուց դաստիարակվել են մարքս-լենինյան գաղափարներով, այնուամենայնիվ ազգային ինքնության գիտակցումը կարևորագույն դեր է խաղում ոչ պաշտոնական կազմակերպությունների օրակարգում: Նման կազմակերպություններն ու դրանց կողմից լույս ընծայվող գրականությունն անցումային օղակ հանդիսացան ՀԽՍՀ-ում և անկախ Հայաստանում գործող հասարակական կազմակերպությունների համար. դրանց շրջանակներում էր ձևավորվում նոր քաղաքական, անկախական և ազգայնական լեզուն:

Հայկական ինքնահրատ մամուլի առանձնահատկությունները

Հայկական այլախոհական մամուլի էջերը թերթելիս երբեք չենք տեսնի ո՛չ սամիզդատ և ոչ էլ ինքնահրատ անվանումները: Այն ամսագրերը և թերթերը, որոնք լույս էին տեսնում Խորհրդային Հայաստանում պետական վերահսկողությունից անկախ, առավել հայտնի են «անկախ մամուլ», «անկախ պարբերաթերթ», «այլախոհական կամ ոչ պաշտոնական մամուլ» անուններով:

Քանի որ Խորհրդային Միության վերջին տարիներին լույս տեսնող այլախոհական մամուլը խիստ բազմազան էր (հատկապես Ռուսաստանում), սամիզդատը ուսումնասիրող մի շարք հեղինակներ փորձում են առանձնացնել ԽՍՀՄ-ում լույս տեսնող այլախոհական մամուլի որոշակի տիպաբանություն (Суетнов 1992) (Мяло, Соколов and Свердлов 1990):

⁵ Պահպանված է բնագրի ուղղագրությունը և կետադրությունը:

Հետաքրքրական է, որ նույն ժամանակաշրջանի հայկական այլախոհական մամուլը այդ տիպաբանությանը որևէ կերպ չի ենթարկվում (Գալոյան 2015, էջ 85): Այսպես, եթե տիպաբանությունը հիմնված է հրատարակվող նյութի ժանրային սկզբունքի վրա, ապա հայկական այլախոհական մամուլի համար հնարավոր չէ կոնկրետ ժանր առանձնացնել, քանի որ միևնույն ամսագրում կամ թերթում հրատարակվող տեքստերը բազմաժանր են՝ քաղաքական վերլուծություններից և պատմագիտական ակնարկներից մինչև բանաստեղծություններ և անեկդոտներ (նկար 2): Եթե տիպաբանությունը հիմնված է քաղաքական-գաղափարական դիրքորոշման սկզբունքի վրա, հայկական սամիզդատը կրկին հնարավոր չէ տեղադրել որևէ քաղաքական ուղղության մեջ. այն գտնվում է ազգայնականության, սոցիալիստական հասարակության և դեմոկրատական կառավարման սկզբունքների խաչման ծիրում: Ավելի ճիշտ, հայկական այլախոհական մամուլի առանցքային գիծը կոփվում է ազգային ինքնության և անկախ պետականության ստեղծման գաղափարների շուրջ:

1989 թ. հայկական այլախոհական մամուլի միտքը ձևավորվում է մի շարք թեմատիկ հանգույցների շուրջ: Ամենահաճախ հանդիպող թեմաներն են՝ Ղարաբաղյան հիմնախնդրին վերաբերող տեքստերը, հայերեն լեզուն և Հայ Առաքելական եկեղեցին, հակառուսական և գաղութատիրության դեմ ուղղված տեքստերը, անկախամետ և մարդկանց իրավունքների պաշտպանությանն ուղղված կազմակերպությունների մասին հաղորդումները, տնտեսական շրջափակման և էկոլոգիական խնդիրները վերհանող թեմաները և այլն: Վերոնշյալ բոլոր թեմաներն այս կամ այն կերպ ներկայացված են ավելի խոշոր՝ ազգային ինքնության կառուցման համատեքստի շրջանակում:

Ազգային ինքնության թեման վերհանելու և ամուր հիմքերի վրա դնելու համար այլախոհական մամուլը լայնորեն կիրառում է մի շարք հնարքներ: Նախ և առաջ, հիմնական այլախոհական ՉԼՄ-ները սկսեցին օգտագործել դասական հայերեն ուղղագրությունը⁶, իսկ տպագրության տարեթիվը նշում էին Բուն Հայոց թվականով⁷ (նկար 3): «Անկախություն

⁶ Մինչև 1922 թ. հայերենն ուներ ուղղագրական քիչ թե շատ կայուն համակարգ՝ ժառանգված գրաբարից: Այն զանազան անուններով կոչվում է ավանդական, դասական, մեթոդայան, հայկազյան: Հայաստանում, նախկին ԽՍՀՄ տարածքում, և այդ տեղերից արտագաղթած հայերի մոտ արևելահայերենը գրվում է այդ փոփոխված ձևով:

⁷ Հայկական ձեռագրերում պահպանված ավանդության համաձայն, Հայոց տոմարի սկիզբը՝ Հայոց Բուն թվականը, կապվել է Հայկ Նահապետի՝ Բելի դեմ տարած հաղթանակի հետ: Ղևոնդ Ալիշանը փորձել է հաշվել

թերթը երկար տարիներ 1988 թ.-ից առաջ *Պարույրի [Պարույր Հայրիկյան⁸] ձերբակալվելուց առաջ, ես դեռ կարանավարում էի, Ռաֆիկ Համբարձումյանն⁹ էր խմբագրում և ինքը դասական հայերենի ջատագովն էր: Շատերն էին գրում դասական հայերենով, Պարույր Հայրիկյանն էլ անցավ դրան»¹⁰: Չնայած ինքնահրատ մամուլը կարդացող մարդկանց հիմնական մասը չէր տիրապետում դասական հայերենին և դասական հայերենով գրված տեքստերը պարունակում էին բազմաթիվ ուղղագրական սխալներ՝ հրատարակիչների և հեղինակների համար կարևոր հանգամանք էր ցույց տալ լեզվական մակարդակում ազգային ինքնության անկախությունը համախորհրդային ինքնությունից: Սա հայկական սամիզդատի կարևորագույն ուղենիշներից մեկն էր՝ արտահայտելու հակախորհրդային և հակակայսերատիրական տրամադրությունները, քանի որ Հայաստանի խորհրդայնացումից անմիջապես հետո՝ 1922 թ.-ին կիրառության մեջ մտավ Մանուկ Աբեղյանի կողմից մշակված ուղղագրությունը: Հայերեն ուղղագրության փոփոխությունը ԽՍՀՄ-ի կողմից հռչակված անգրագիտության համատարած վերացման քաղաքականության (Волошина 2017) մաս էր կազմում, բայց միևնույն ժամանակ այն անջրպետ էր առաջացնում մինչ այդ հայերենով ստեղծված տեքստերի միջև՝ հատկապես դժվարեցնում միջնադարյան գրավոր՝ գրաբարյան հայերենի արմատների ճանաչելիությունը: Այդ իսկ պատճառով այլախոհական մամուլը, ազգային ինքնության վերականգնման և կերտման համար, նախ և առաջ կարևորելով լեզվի խնդիրը, որոշում է վերադառնալ դասական ուղղագրության: Ինքնահրատ ամսագրերում և թերթերում հայտնվում են դասական հայերեն ուղղագրությունը ուսուցանող նյութեր և բառարաններ (նկար 4.): Հայաստանում լայնամասշտաբ քարոզարշավ սկսվեց ընդդեմ ռուսերեն լեզվի առօրյա կիրառության և այն մտավորականների, ովքեր իրենց քաղաքական տեքստերում օգտագործում էին օտարամուտ բառեր: «Արթնացի՛ր, հայ մտաւորական, սթափուի՛ր ու հասկացի՛ր, որ դու ես հայ ազգին դէպի անդունդ ու կործանում ձգում, բաւական եղաւ քեզ խաբէս՝ դուրս նայելով, ուրիշներին մեղադրելով ու հայհոյելով, ինքդ քեզնով հիանալով, քո ներսը նայի՛ր, տես վերջապէս քեզանում կուտակուած օտարամոլութեան, օտարամտութեան ախտն ու կեղտը, ապաքինուի՛ր, մաքրուի՛ր դրանցից. դու առաքելութիւն ունես քո ազգին ծառայելու գործում» (Ռ. Իշխանյան 1989):*

այդ թվականը և ստացել է մ.թ.ա. 2492, այսինքն՝ 1989 թ.-ին Հայոց Բուն թվականով 4481 թվականն էր (Բաղդյան 1963):

⁸ Հայ քաղաքական գործիչ, խորհրդային նշանավոր այլախոհ, 1968 թ.-ից գաղտնի գործող Ազգային միացյալ կուսակցության անդամ, այնուհետև՝ ղեկավար, Ազգային ինքնորոշում միավորում կուսակցության առաջնորդ:

⁹ Հայ պատմաբան, հասարակական գործիչ, հրապարակագիր:

¹⁰ Էվիյա Հովհաննիսյան, ԴԱՆ, Երևան, 2019, Վարդան Հարությունյան:

Սամիգդատ մամուլի տիտղոսաթերթերի վրա սկսում են հայտնվել ազգայնական սիմվոլիկա ունեցող տարատեսակ պատկերներ՝ Հայաստանի առաջին հանրապետության զինանշանը և դրոշմ, օձի հետ մենամարտող արծիվ, միջնադարյան հայկական ձեռագիր մատյաններից փոխառնված պատկերազրություն՝ խորաններ և այլն (նկար 5): Այս խորհրդաբանությունը ևս միտված էր ցույց տալու գոյություն ունեցող հակադրությունը անկախ և խորհրդային Հայաստանների միջև: Այդպես, Հայաստանի առաջին հանրապետության խորհրդանիշները հակադրվում էին սովետական Հայաստանի զինանշանին և դրոշմին, իսկ օձի հետ մենամարտող արծիվը մարմնավորում էր անկախության համար պայքարող ժողովրդին:

Պատկերազրությանը զուգահեռ լայն կիրառություն են ստանում կազմակերպությունների կարգախոսները և ազգային ազատագրական պայքարը ոգեկոչող տարատեսակ գրություններ, որոնք նույնպես տեղ գտան ամսագրերի տիտղոսաթերթերի կամ յուրաքանչյուր էջի վերնամասում (նկար 6): 1980-ական թվականների վերջից սամիգդատում սկսում են հայտնվել կրոնական բովանդակություն ունեցող տեքստեր, որոնք ևս հղում էին անում հայ ինքնության մեկ այլ բաղադրիչի՝ քրիստոնյա և, ի մասնավորի, Հայ Առաքելական եկեղեցու հետևորդ լինելուն (նկար 7): Բոլոր նշված հնարքները կիրառվում էին ազգային ինքնության ոգեշնչման և Խորհրդային Միության դեմ ծավալված շարժումը ազգայնական գծի վրա դնելու նպատակով: Հենց նման հնարքների և թեմաների միջոցով ձևավորվում էր անկախ ազգային ինքնությունը, որն իր հետ բերեց նոր կամ վերածնված խորհրդանշանների և սյուժեների շուրջ տարատեսակ քննարկումներ:

Չայ-ադրբեջանական հարաբերությունները և հակառուսական խոսույթի առաջացումը

Նորից խոստումներ մի կտոր հացի
եւ թողտվություն սերնդատվության:
Ասում են՝ իբր մեզանից բացի
կան կույրեր - երբեք լույսը չտեսած
(Տ. Պասկեհյան 1989):

Այս տողերը վերցված են Տիգրան Պասկեիցյանի «Ղարաբաղ կոմիտեի ձերբակալված անդամներին» բանաստեղծությունից, որը լույս է տեսել «Մաշտոց» ամսագրի 1989 թվականի փետրվար ամսվա համարում: Դրանց մեջ կա բացահայտ բողոք Խորհրդային Միության՝ որպես կայսերապետության մոդելի դեմ, որը կեղծ խոստումների և որոշակի թողտվության պայմաններում վարում էր, ինչպես հաճախ էին ձևակերպում հենց ինքնահրատ մամուլում, «մտրակի և բլիթի» քաղաքականություն: Սա պատճառ դարձավ, որ ԽՍՀՄ-ում ձևավորվեց քննադատության և այլախոհության շրջանակ, որի միջով էին անցել անկախ Հայաստանի կերտման գործում զգալի դեր ունեցած գրեթե բոլոր քաղաքական գործիչները:

1989 թվին Ղարաբաղյան խնդրի պատճառները հասկանալու համար վերագնահատվում և վերաիմաստավորվում էին հայ-ռուսական հարաբերությունների և Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման փաստերը: Ընդհատակում գործող մի շարք կազմակերպություններ իրենց տպագիր օրգանների միջոցով փորձում էին տարածել այն միտքը, որ անկախության նվաճման ճանապարհին պետք է ձերբազատվել Ռուսաստանի՝ որպես «մշտական բարեկամի» կարծրատիպից: Նույն տրամադրությունները հայտնվեցին նաև հանրահավաքների պատատառներում: Ավելին, Ազգային ինքնորոշում միավորման (հետայսու՝ ԱԻՄ)¹¹ գործունեության շնորհիվ առաջ քաշվեցին մի շարք խնդիրներ, որոնք հայ խորհրդային պատմագիտության, առավել ևս պաշտոնական գաղափարախոսության մեջ երբեք նման ձևակերպումներով չէին ներկայացվել և որոշ բացառություններով բավականին խորթ էին խորհրդային քաղաքացիների համար: 1989 թ. ապրիլի 24-ին¹² ԱԻՄ-ի անդամները պատատառներ էին պատրաստել հետևյալ գրություններով. «Հայերի ցեղասպանության գազաթնակետը 1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագիրն է», «1921 թ. մարտի 16-ի Լենին-Աթաթուրք պայմանագիրը ապօրենի է», «Մեր ցեղասպանութեան գազաթնակետը Հայաստանի բռնի սովետացումն է» (Մարության 2009, 267) և այլ նմանատիպ գրություններ,

¹¹ 1987 թվականին Պարույր Հայրիկյանը հիմնել է Ազգային ինքնորոշում միավորումը: Այն Խորհրդային Միության տարածքում բացահայտ գործող առաջին ազգային-քաղաքական-ժողովրդավարական կազմակերպությունն էր: ԱԻՄ-ը հրատարակում էր «Անկախություն» շաբաթաթերթը, որը Խորհրդային Միության տարածքում գոյություն ունեցող այլընտրանքային քաղաքական պարբերականներից էր (Համագործակցության փոխօգնության համագգային կառույց. Ազգային Ինքնորոշում Միավորում 2016) :

¹² Պայմանականորեն Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր է համարվում 1915 թվականի ապրիլի 24-ը, երբ Կոստանդնուպոլսում, ըստ նախօրոք պատրաստված ցուցակների, ձերբակալվեցին մոտ 235 հայազգի մտավորականներ: 1965 թ.-ին ցեղասպանության 50-ամյակի առնչությամբ Հայաստանում տեղի ունեցան զանգվածային բողոքի ցույցեր, որոնք մասամբ նախապատրաստված էին միևնույն այլախոհական խմբերի կողմից, իսկ տեղեկատվությունը տարածվում էր սամիզդատի միջոցով (Lehmann 2015):

որոնք նոր հակառուսական տրամադրություն էին հաղորդում Ղարաբաղյան շարժմանը և անկախացման համար մղվող պայքարին:

Տրանսպարանտներից զատ, նման գաղափարներ սկսեցին հայտնվել նաև հայկական սամիզդատում. «1965 թ. յետոյ սկսեցին խոսել եղեռնի մասին, բայց ամբողջ մեղքը բարդելով թուրքերի վրայ, Ռուսաստանին վերագրելով «անուժ եւ անօգնական» սրբի դեր: 1988 թ. փետրուարի նախօրեակի՝ ազգի 99,9 %-ը չէր հասկանում, թե ինչպես են Ղարաբաղը եւ Նախիջեւանը ընկել Ադրբեջանի կազմի մեջ: Դա համարելով աւելի շուտ թիրիմացութիւն, ժողովուրդը միամտօրէն կարծում էր, թէ «պերեստրոյկային» եւ Գորբաչովին ուղղված կոչելով կարելի է Ղարաբաղը միացնել Հայաստանին» (Ոչ պաշտօնական կազմակերպութիւնները Հայաստանում 1989):

«Հայ և թուրք անհաշտութեան ու թշնամութեան մէկ ուրիշ, թերևս, աւելի խոշոր պատճառն էր նաև անուղղելի ռուսասիրութիւնը, որ հասնում էր ինքնասպան մոլութեան աստիճանին: Սկսած հայ ինտելիգենցիայից մինչև վերջին հայ գիւղացին ու բանուոր՝ հայ ժողովուրդը բռնւած էր ռուսամոլութեան աղէտաբեր ցաւով» (Հայ և թուրք բարեկամութեան խնդիրը 1989):

Այս և նմանատիպ բազմաթիվ տեքստերը վկայում են, որ անկախ մամուլը դարձավ այլընտրանքային քաղաքական հարթակ, որտեղ կասկածի տակ դրվեց Ռուսաստանի, որպես հայ ժողովրդի անքննելի բարեկամի դերը Հայաստանի և իր հարևան պետությունների հետ հարաբերություններում: Ինչպես տեսնում ենք մեջբերված հատվածներից՝ մեղադրանքն ուղղված էր ոչ միայն Ռուսաստանին, այլև հայ ժողովրդի այն հատվածին, որը տոգորված էր ռուսասիրությամբ:

Ուշ սամիզդատում և հանրային դիսկուրսում հայերի և թուրքերի հակադրությունը, որը բխում էր ցեղասպանության խոսույթից, փոխարինվեց հայերի և ադրբեջանցիների հակադրությամբ: Այդ հակադրության մեջ 1988-1989 թվականներից ի հայտ եկան այլ կողմեր ևս՝ ի դեմս Ռուսաստանի: Դրանով հայկական սամիզդատը կտրուկ տարբերվում է պաշտոնական մամուլից, որտեղ Ադրբեջանի հետ կապված տարբեր խնդիրներ կարող էին սուր դրվել, պատմական փաստեր քննարկվել, բայց հակառուսականությունը բացառվում էր: Ավելին, Ղարաբաղի փոխանցումը Ադրբեջանին սամիզդատում ներկայացվում էր, որպես

Ստալինի հերթական ոճրագործություն, քանի որ դա տեղավորվում էր այդ շրջանի հակաստալինյան դիսկուրսի մեջ: Ընդհակառակը, գրեթե չէր քննարկվում Լենինի մասնակցությունը Ադրբեջանին Ղարաբաղը հանձնելու հարցում, քանի որ պաշտոնական և գորբաչովյան դիրքորոշման և մեկնաբանության մեջ Լենինը այդ շրջանի նոր վերագտնված հերոսներից էր (Yurchak 2017):

Այս համատեքստում թերևս ամենաքննարկված նյութերից էր Ռաֆայել Իշխանյանի¹³ «Երրորդ ուժի բացառման օրենքը» հոդվածը: Հեղինակը, պատմությունից բերելով բազմաթիվ օրինակներ, իր դիրքորոշումն է հայտնում՝ կապված Ռուսաստանի կայսերատիրական դարավոր քաղաքականության հետ. «1988 թ. փետրվարին էր, կարծես, Լուսաշխի¹⁴ տանը ժողով եղավ, հավաքվել էին հայոց անվանիները՝ Ս. Կապուտիկյան, Զ. Բալայան, Ս. Խանգադյան, Ս. Սարգսյան¹⁵, Արցախի կոմիտեից և այլն: Բոլորը խոսում էին խիստ համոզված, որ Մոսկվան (երրորդ ուժը) վերակառուցման առիթով Արցախը մեզ է տալու: Ես ասացի. «Մեր պատմության վերջին 300 տարվա ընթացքում Մոսկվան մեզ ոչ մի թիզ հող չի տվել, ինչո՞ւ եք կարծում, որ հիմա կտա, ի՞նչ հիմք ունեք: Այդպիսի հիմք չեմ տեսնում»: Ես մենակ մնացի երրորդ ուժին ապալինող ընդհանուր երգչախմբի մեջ: Դրանից հետո էլ երկար ժամանակ «Արցախ» կոմիտեն հույս ուներ, որ երրորդ ուժը մեզ Արցախ է տալու: Ես կոմիտեին առաջարկել եմ Արցախի հարցով անմիջական բանակցությունների մեջ մտնել Ադրբեջանի հետ: Ինձ ասում են նրանք չեն տա: Բայց, - ասում եմ, - չէ՞ որ Մոսկվան էլ չի տալու, իսկ Բաքվի հետ բանակցելը գոնե կմեղմի հայ-ադրբեջանական այս սոսկալի թշնամությունը և գուցե Արցախի հայության համար սովորի տանելի ազգային պայմաններ ստեղծվեն...» (Իշխանյան 1989): Այս հատվածից երևում է, որ հայ հասարակության մեջ սկսում է ձևավորվել այն միտքը, որ Ղարաբաղյան հակամարտության և հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների վատթարացման մեղավորը նաև Ռուսաստանն է:

¹³ Լեզվաբան, գրականագետ, մատենագետ, Հայաստանի գերագույն խորհրդի պատգամավոր:

¹⁴ ԽՍՀՄ-ում գործող լուսավորության (մշակույթ, կրթություն, գիտություն) աշխատողների արհեստակցական միություն:

¹⁵ Սիլվա Կապուտիկյան - հայ գրող ու բանաստեղծուհի, արձակագիր, հրապարակախոս, հասարակական գործիչ: Զորի Բալայան - հայ գրող, հասարակական և քաղաքական գործիչ: Մերո Խանգադյան - հայ գրող, արձակագիր, ԽՄԿԿ անդամ 1943 թվականից: Սոս Սարգսյան - թատրոնի և կինոյի դերասան, ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստ:

Որպես Ռուսաստանին և Խորհրդային Միությանն ընդդիմանալու հնարքներից մեկը՝ մեջբերման հեղինակը կիրառում է Արցախի անունը Ղարաբաղի փոխարեն, չնայած որ 1989 թ -ին տարածաշրջանի պաշտոնական անվանումն էր Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզ, իսկ շարժման նախաձեռնող խմբի անվանումը՝ «Ղարաբաղ» կոմիտե: Մաքուր հայկական անունների կիրառումը ևս հայկական սամիզդատի լեզվական առանձնահատկություններից էր:

Այլախոհական մամուլը կոչ էր անում դադարեցնել թշնամանքը հարևան ժողովուրդների հետ և, բացառելով Ռուսաստանի մասնակցությունը, փորձել բանակցությունների սեղանի շուրջ նստել նրանց հետ: *«Ո՛չ, Ռուսաստանի հետ թշնամանալու մասին չէ խոսքը, այլ Ռուսաստանին ճիշտ ճանաչելու, մեր հողերի հարցում նրա հետ որևէ հույս չկապելու մասին: Այն մասին, որ թուրանական բազմամիլիոն ազգերի հետ մեր թշնամանալը և Ռուսաստանին կամ Եվրոպային նվիրվելը մեզ համար կործանարար է եղել և կարող է վերջնականապես կործանել հայությունը»* (Մեիրաբյան 1989):

Սամիզդատը սկզբունքորեն դատապարտում էր Մոսկվայի գործողությունները Հայաստանում և Ադրբեջանում ծավալված ազգային ազատագրական շարժումների կազմակերպիչների նկատմամբ. *«[...] Հայաստանում ու Ադրբեջանում ձերբակալված են անպաշտոն շարժումների առաջնորդներն ու ակտիվիստները: [...] Դեմոկրատական հասարակարգում վեճերի ու կոնֆլիկտների լուծման միակ ընդունելի ուղին փոխհարգալից երկխոսությունն է, ժողովուրդների, իշխանությունների և շատ մարդկանց ձգտումներն ու հույսերը արտահայտող հասարակական կազմակերպությունների միջև փոխհամաձայնության ուղիների հաստատական որոնումները»* ("Մոսկովսկայա տրիբունա" / Մոսկովյան ամբիոն" ակումբի հայտարարությունը 1989): Համաձայն մի շարք հակառուսական հոդվածների՝ Ռուսաստանը, օգտագործելով Ղարաբաղյան հակամարտությունը, փորձում էր չեզոքացնել ազգային շարժումների վտանգը ԽՍՀՄ փլուզման գործում: *«Ոչ թե դարաբաղյան շարժումը պետք է ծներ Հայոց համազգային շարժումը, այլ արդեն ստեղծված ու հիմնավորված ՀՀԾ-ն պետք է բարձրացներ Ղարաբաղի հարցը: Բայց մի բան էլ պարզ է, որ առանց դարաբաղյան շարժման շատ դժվար կամ գրեթե անհնար կլիներ ՀՀԾ-ը ստեղծելը, որովհետև [...] մենք 1920 թվից առաջ եղածի շատ բաներ մոռացել էինք ու ժողովրդի մեջ մնացել էր միայն հակաթուրք տրամադրություն»* (Կիրակոսյան 1989):

«Ռուսական «կարմիր» աւագակահանքերից թալանւած, մորթուած և ստրկացւած Ադրբեջանի ժողովուրդը չի կարող այսօր չզգալ ու չգիտակցել պատմական այն մեծ սխալը, որ նա գործել է իր հարևան եղբայրակից ու բաղդակից հայ ժողովրդի հանդէպ, ընդհանուր լեզու չգտնելով նրա հետ և դիտացնելով թէ հայի և թէ թուրքի ազատութեան ու անկախութեան կատաղի թշնամիների գործը: Եթէ թուրքը դառնար հայի անկեղծ բարեկամը և դաշնակիցը, Ադրբեջանը ի վիճակի պիտի լինէր յաջողութեամբ յետ մղելու բօլշևիկեան արշաւանքը և պաշտպանելու իր անկախ գոյութիւնը» (Հայ և թուրք բարեկամութեան խնդիրը 1989): Նշված մոտեցումը այնքան էլ պոպուլյար չէր: Այն բխում էր հիմնականում ԱԽՄ-ի գաղափարական սկզբունքներից, շատ կետերով հակասում էր Ղարաբաղ կոմիտեի որդեգրած քաղաքականությանը և հատկապես շոկային էր դարաբաղյան շարժման ակտիվիստների համար, քանի որ շատերն այդ ժամանակ դեռ չէին պատկերացնում Հայաստանի գոյությունն առանց Ռուսաստանի: Եվ հենց սրանով է հետաքրքիր սամիզդատը, որը խոսքի ազատության պայմաններում, տեղ էր տալիս այնպիսի մտքերի, որոնք նույնիսկ այդ պայմաններում չէին կարող հրատարակվել, գոնե այն պատճառով, որ հակակայսերական էին և, ի մասնավորի՝ հակառուսական: Մյուս կողմից այս գաղափարները պոպուլյար չէին ժողովրդի լայն զանգվածների համար ոչ միայն հակառուսական դրույթի պատճառով, այլ նաև թուրք / ադրբեջանցի ժողովուրդների հետ բանակցելու պատրաստականության բացակայության պատճառով:

Ամփոփում

Ամփոփելով վերոգրյալը, պետք է փաստենք, որ 1989 թ.-ի այլախոհ մամուլում պարարտ հող էր ստեղծվել ազգային ինքնության սաղմերը ներդնելու համար: Ձևավորվում էր անկախ Հայաստանի մամուլի լեզուն, որն իր կարևոր դերը խաղաց ազգային պետության կառուցման հարցում: Կիրառվող զանազան հնարքները միտված էին վերհանելու ազգային ինքնությունը բնորոշող այնպիսի տարրեր՝ լեզու, կրոն, խորհրդանշաններ, որոնք առավել ազդեցիկ և թիրախային էին ժողովրդի ազգային և ազգայնական ոգին բարձրացնելու նպատակով:

Զգալի թիվ էին կազմում հակակայսերատիրական և հակառուսական տեքստերը, որոնց հիմնական ուղերձն այն էր, որ Հայաստանն, առանց Ռուսաստանի բռնի միջամտության, ինքնուրույն կարող է կարգավորել իր հարաբերությունները հարևան ժողովուրդների հետ:

Մասնավորապես, շեշտադրվում էր այն փաստը, որ հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների աստիճանական վատթարացման միակ մեղավորը Ռուսաստանն է, և երկու ժողովուրդների միջև խաղաղություն հաստատելու միակ գրավականը թույլ առաջ «կայսրության լուծի թոթափումն է»:

Այլախոհ մամուլը դարձավ քննարկումների հարթակ և աշխատարան, որտեղ կառուցվում էր նոր ազգային ինքնությունը: Այն նաև կարևոր դեր խաղաց ՀՀԾ-ի կայացման և անկախության համար մղվող պայքարի հարցերում՝ ապահովելով հակախորհրդային շարժման ցանցային մշակույթը:

Հապավումների ցանկ

ԱԻՄ - Ազգային ինքնորոշում միավորում
ՉԼՄ - զանգվածային լրատվական միջոց
ԽՄԿԿ - Խորհրդային Միության կոմունիստական կուսակցություն
ԽՍՀՄ - Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն
ՀԽՍՀ - Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն
ՀՀԾ - Հայոց համազգային շարժում
ՊԱԿ - պետական անվտանգության կոմիտե

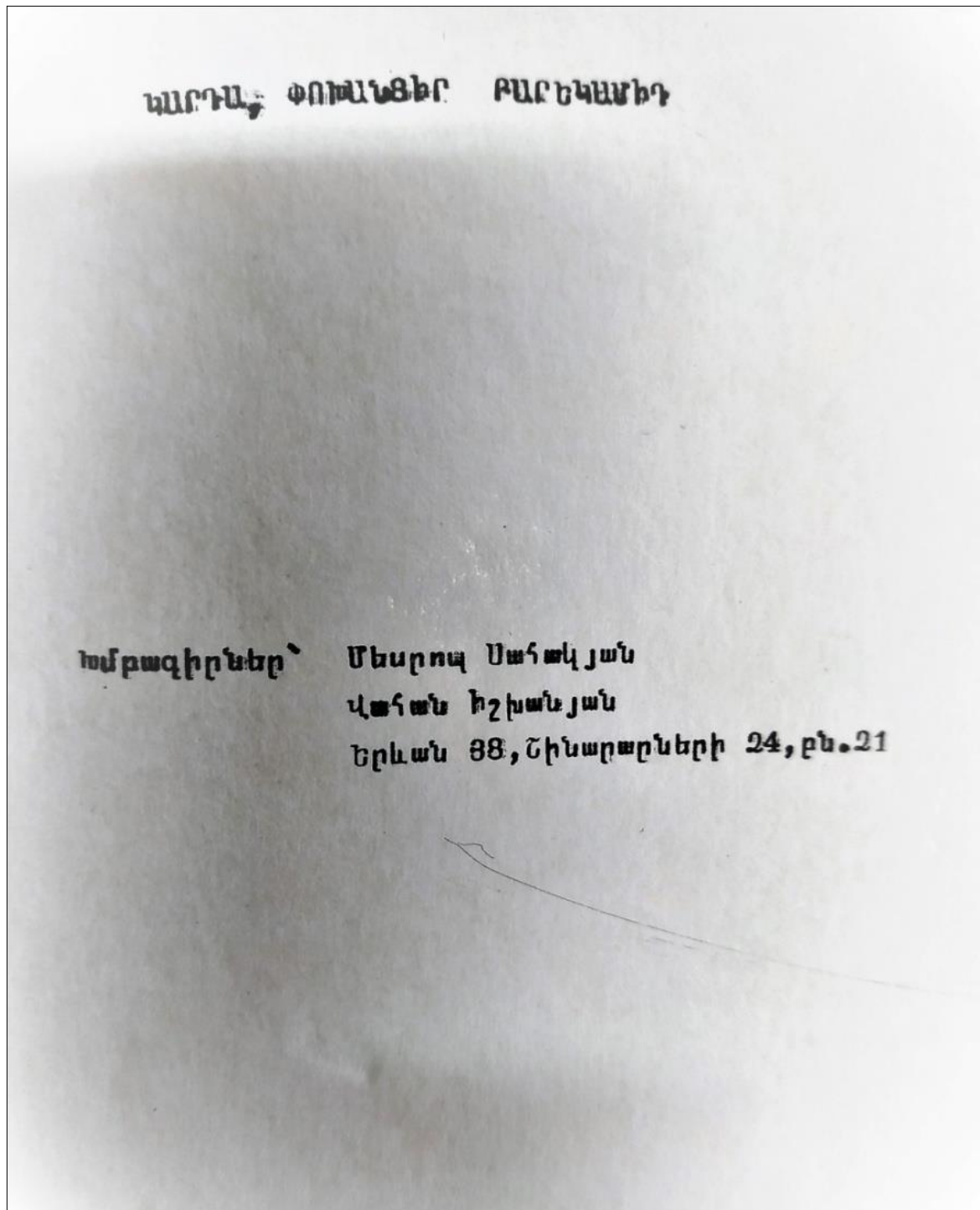
Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Brun Zejmis, J. "Who are the "enemies of Russia"? The question of Russophobia in the samizdat debate before glasnost'." *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 1996: 169-197.
2. Farmer, K. C. *Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy*. The Hague, Boston, London: Martinus Nijhoff Publishers, 1980.
3. Komaromi, A. *Uncensored: Samizdat Novels and the Quest for Autonomy in Soviet Dissidence*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press , 2015.
4. Lehmann, M. "Apricot Socialism: The National Past, the Soviet Project, and the Imagining of Community in Late Soviet Armenia." *Slavic Review*, Spring 2015: 9-31.
5. Pipes, R. *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism 1917–1923*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1977.
6. Reid, A. "The project for the study of dissidence and samizdat: an interview with Ann Komaromi." *Canadian Slavonic Papers*, 2006: 398-403.

7. Zisserman-Brodsky, D. *Constructing Ethnopolitics in the Soviet Union: Samizdat, Deprivation, and the Rise of Ethnic Nationalism*. New York: Palgrave Macmillan, 2003.
8. Волошина, С. "Ликвидация безграмотности в СССР." *Живая история*. 12 25, 2017. <http://lhistory.ru/statyi/likvidaciya-bezgramotnosti-v-sssr> (accessed 04 14, 2019).
9. Манукян, С. "Возникновение националистического дискурса и подпольного движения в Армении в начале 1960-х годов." In *Южный Кавказ: Территории. Истории. Люди*, 81-92. Тбилиси: Южно-кавказское региональное бюро Фонда им. Генриха Белля, 2006.
10. Мяло, К., С. Соколов, and В. Свердлов. *По страницам самиздата*. Москва: Молодая гвардия, 1990.
11. "Политика "гласности", провозглашенная генеральным секретарем ЦК КПСС Михаилом Горбачевым." *Тасс*. 02 25, 2016. <https://tass.ru/info/2691509> (accessed 02 27, 2019).
12. Ростова, Н. "1987 год: Гласность." *Рождение российских СМИ: Эпоха Горбачева (1985-1991)*. Фонд «Либеральная миссия». 2015. <http://gorbymedia.com/post/1987-review> (accessed 02 25, 2019).
13. Струкова, Е. *Альтернативная периодическая печать в истории российской многопартийности (1987-1996)*. Москва: Историческая библиотека, 2005.
14. Суетнов, А. *Самиздат: библиографический указатель*. Москва: Центр образовательных программ института Новых технологий образования, 1992.
15. Тер-Абрамян, Г. "Ереванская городская среда и инакомыслие." In *Южный Кавказ: территории, истории, люди*, 13-37. Тбилиси, 2006.
16. Юрчак, А. *Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение*. Москва: Новое литературное обозрение, 2017.
17. Բաղդյան, Հ.. "Հայոց տոմարի շուրջը." *Պատմա-քաղաքական հանդես*, 1963: 63-74.
18. Գալոյան, Ա.. "Հայաստանի անկախության գաղափարը "Սամիզդատ" թերթերում." *21-րդ դար*, 2015: 85-94.
19. Իշխանյան, Ռ.. "Երրորդ ուժի բացառման օրենքը ." *Մաշտոց*, 1989.
20. Իշխանյան, Ռ.. "Հայ մտաւորականութիւնը հայոց լեզուի թշնամի." *Մաշտոց*, 12 1989.
21. Կիրակոսյան, Բ.. "Թե ինչու մենք չհաղթեցինք." *Մաշտոց*, Մայիս 1989: 18-24.
22. *Համագործակցության փոխօգնության համագային կառույց. Ազգային Ինքնորոշում Միավորում*. 2016. <http://armnational.am/am/c/59e4662fad4e400412f3f566> (accessed 04 12, 2019).
23. "Հայ և թուրք բարեկամության խնդիրը." *Մաշտոց*, 08 1989: 18-20.
24. *Հայոց խորհրդարան*. "Ոչ պաշտօնական կազմակերպությունները Հայաստանում." 1989: 9-14.
25. Հարությունյան, Վ.. *Այլախոհությունը Խորհրդային Հայաստանում*. Երևան: Վան Արյան, 2014.
26. *Մաշտոց*. "'Մոսկովկայա տրիբունա" / Մոսկովյան ամբիոն" ակումբի հայտարարությունը." Փետրվար 04, 1989: 19-21.
27. *Մաշտոց*. 08 1989.

28. Մարության, Հ.. *Հայ ինքնության պատկերագրությունը*. Երևան: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2009.
29. —. "Ղարաբաղյան շարժման կամ հայկական հեղափոխության հիմնական առանձնահատկությունները." *Անդին*. 02 2013.
<http://andin.am/2015/12/25/%D5%B2%D5%A1%D6%80%D5%A1%D5%A2%D5%A1%D5%B2%D5%B5%D5%A1%D5%B6-%D5%B7%D5%A1%D6%80%D5%AA%D5%B4%D5%A1%D5%B6-%D5%AF%D5%A1%D5%B4-%D5%B0%D5%A1%D5%B5%D5%AF%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%B6-%D5%B0%D5%A5%D5%B2%D5%A1/> (accessed 04 2019).
30. Մեհրաբյան, Հ.. "Դեպի կործանում տանող հին ճանապարհը." *Մաշտոց*, Օգոստոս 1989: 21-28.
31. *Անկարելին՝ կարելի*. Directed by Տ. Պասկեիջյան. Produced by Ազատություն. 2014.
32. Պասկեիջյան, Տ.,. "«Ղարաբաղ» կոմիտեի ձերբակալված անդամներին." *Մաշտոց*, 02 1989: 6.

Հավելված

Նկար 1. Մաշտոց: Գոյապայքար երիտասարդական միություն, մայիս 1989:

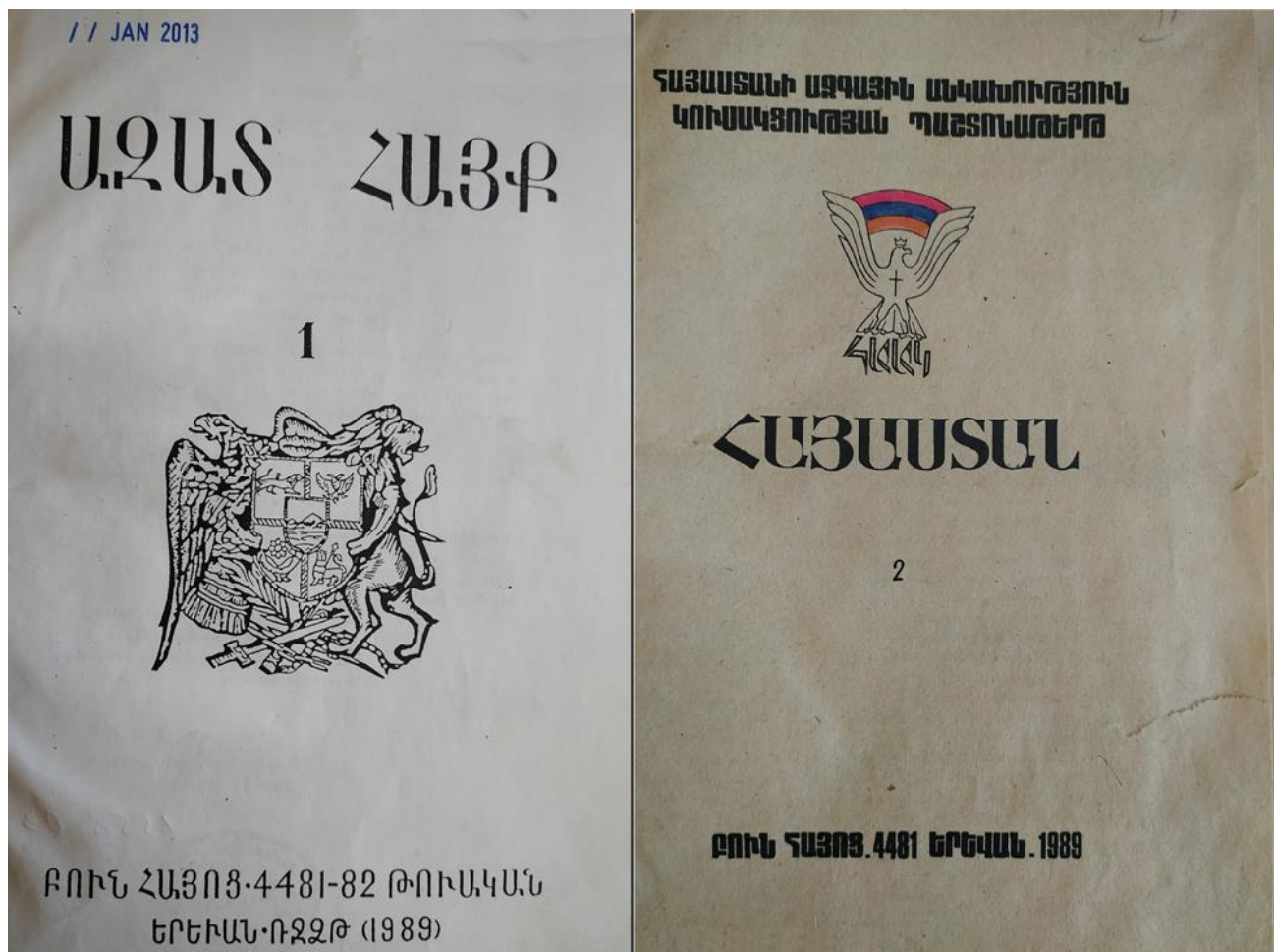
ԱՐԱՏ ՀԱՅԶԵ, ԹԻՒՒ 2 31 մայիսի, 1999 թ. էջ 29

Հ ՈՒ Մ Ո Ր

ԼՈՒՐՆԵՐ

1. - Կաթողիկոսին դեպուտատ ընտրեցին
- Աղոթենք որ դեպուտատներին էլ Կաթողիկոս չընտրեն:
2. - ՍՄԿԿ - սուրճի, մսի, կարագի կտրոն:
3. - Մի խելացի հայ հոգևորական, ուսումնասիրելով թորհրդային Միության տնտեսական, զաղափարախոսական և քարոյական կյանքը, եկավ այն եզրակացության, որ աշխարհի կործանումը հնարավոր է նաև մեկ առանձին վերցրած երկրում:
4. - Մեր դեպուտատներին երկուսն էլ անցան:
- Սահմանը:
5. - Պերեստրոյկա - հասկացություն, որին ուզում են կյանքի կոչել արտերկրի թատրոնի մշակած սկզբունքով:
6. - Ի՞նչ բան է դուքինկան:
- Դեմոկրատիզատոր
- Է, մահակով հնարավոր է դեմոկրատիա ստեղծել
- Որևական բոլոր ցարերն էլ ժողովրդին փորձել են քաղաքակրթել մահակով:
- Բայց կարողացել են, ստացվել է:
- Ոչ, ժողովուրդը իր հակակառավարական ու զսպակալության բոլորն ու իրերը ոչ ումը արտահայտել է չքաղաքակրթվելով: Եզրակացություն՝ չքաղաքակրթվելը ոուս ժողովրդի համար հեղափոխական ակտ է:

Նկար 2. Ազատ Հայք. հակակառավարական, հակահամակարգային անեկդոտներ:

Նկար 3. Ագատ Հայք և Հայաստան. դասական ուղղագրության և Բուն Հայոց թվականի կիրառության օրինակներ:

Այսուհետ «ՄԱԾՏՈՑ» ամսագիրը կհրատարակուի ազգային դասական ուղղագրությամբ: Ծիշտ ընթերցելու համար պէտք է իմանալ հետեւեալ հինգ կանոնը.

Ա. Ձայնաւորից առաջ, բաղաձայնից յետոյ գրուած ու-ն կարդալ վ (օր. մաշուած):

Բ. Բառասկզբի յ-ն կարդալ հ (օր. յիշատակ):

Գ. Բառավերջի յ-ն չկարդալ, բացի արտասանուող յ-երից (օր. տղայ, երեխայ բառերի յ-ն չկարդալ, իսկ հայ, նոյ բառերի յ-ն կարդալ):

Դ. Բաղաձայնից առաջ ոյ-ը կարդալ ույ (օր. լոյս):

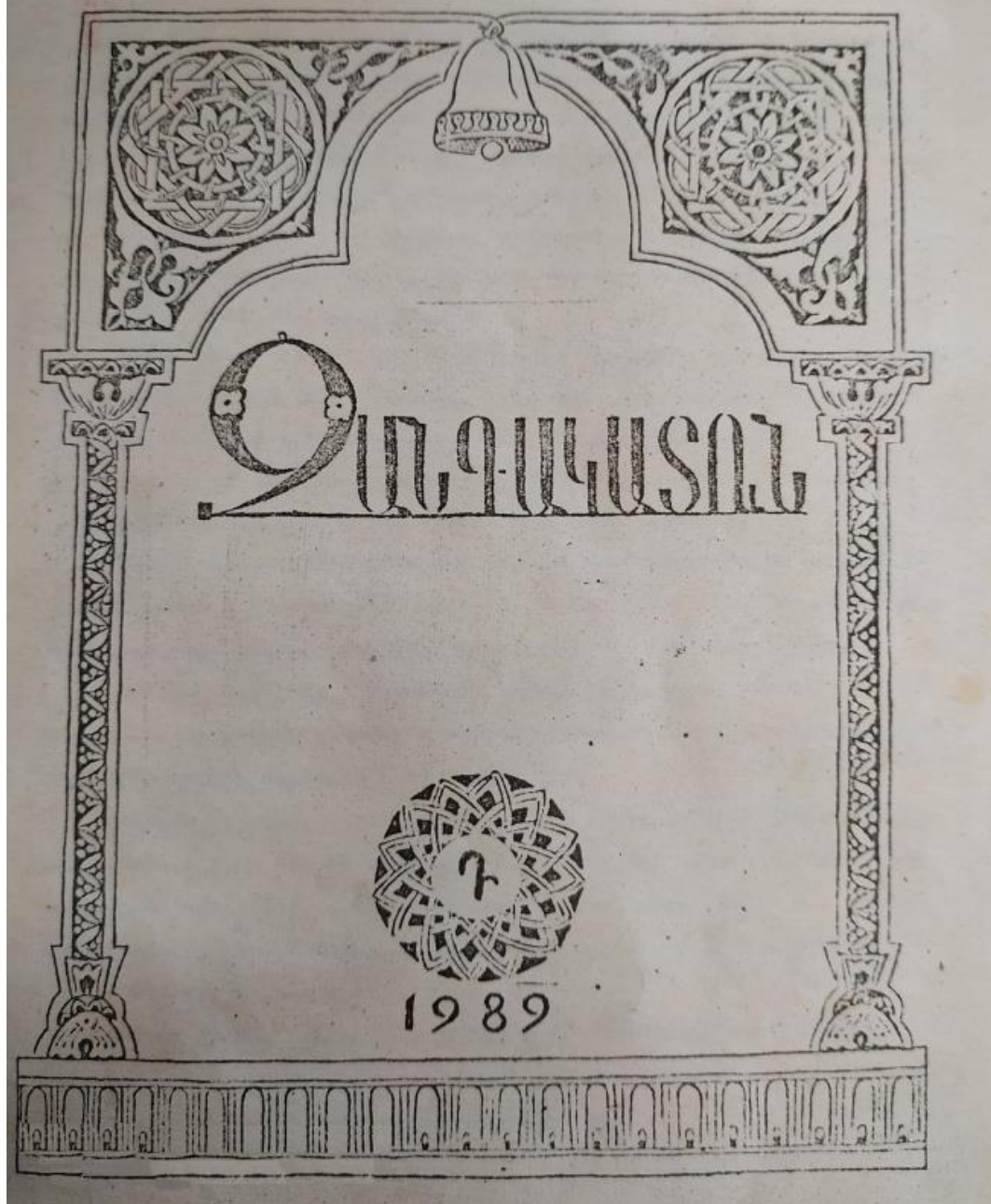
Ե. Իւ բաղաձայնից առաջ կարդալ յու (օր. երջանկութիւն), իսկ ձայնաւորից առաջ և բառավերջում իվ (օր. հիւանդ, հազիւ):

Նկար 4. Մաշտոց. դասական հայերեն ուղղագրության կանոններ:

Գ/47.925/

✓48

Նկար 5. Հանգակատուն. միջնադարյան հայկական ձեռագրերին բնորոշ պատկերագիր խորան:

329

ԻՆՔՆՈՐՈՇՄԱՆ ՃԱՆԱԴԱՐՉՈՎ
ԴԵՊՒ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԻՆՔՆՈՐՈՇՈՒՄ

ԱՂԱՅՈՒՆ ԻՆՔՆՈՐՈՇՈՒՄ ՄԻԱՎՈՐՄԱՆ ԹԵՐԹ 21 Հունիսի 1989թ. հ.5
Լույս է տեսնում 1988թ. դեկ.

ՊԱՐՈՒՅՐ ՀԱՅՐԻԿՅԱՆԻ ԽՈՍՔԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ

Հայրենակիցներ, թեև ձեզանից հազարավոր կիլոմետրեր հեռու, բայց այս պահին ես ինձ պատկերացնում եմ ձեզ հետ, կանգնած ձեր առջև, և խոսքս ուղղված է ոչ անհատների, ոչ թե կազմակերպությունների, այլ այն զանգվածին, որ ամիսներ շարունակ մաքառում է անարդարության դեմ՝ տարբեր պահերի տարբեր նպատակները նշելով: Տարբեր պահերի, տարբեր ամիսների նպատակները, պահանջները տարբեր են եղել, բայց իր էությունը մեր ողջ ազգային շարժումը այս վերջին մեկ տարվա ընթացքում եղել է ազգային ինքնորոշման դրսևորման պայքար: Մենք ունենք մեր իրավունքները և պայքարում ենք այդ իրավունքների համար: Կայսերապաշտ ուժերի վտուց փորձված գործելակերպն է՝ զանգվածային շարժումները թուլացնելու համար այդ շարժումները զրկել իրենց ղեկավարներից: Այդպես մարտ ամսին կալանավորվեցի ես, այդպես հետազայում կալանավորվեցին Հայոց համազգային շարժման առաջնորդները, այդպես, կարճ ընդմիջումներով, ռազմական դրություն ընձեռած հնարավորությամբ, այսօր կալանավորվում են տասնյակ, հարյուրավոր մարդիկ: Մենք այսօր տիրույթ փաստի առաջ են կանգնած. Հայոց համազգային շարժումը կանգնած է փակուղու առաջ: Արդեն մի տարուց ավելի է ցուլցեր, գործադուլներ, նույնիսկ համազգային գործադուլներ, բայց ոչ մի էական առաջընթաց: Ես էլ շատերի նման կարող էի ինքնախաբույթյամբ զբաղվել, ոգևորվել նրանով, որ մենք հասել ենք մեծ նվաճումների, այ, օրինակ, անոմալիայան է փակվել, կամ մենք հասանք նրան, որ Հայաստանում արդեն եռագույնն է ծածանվում, եռագույնի ոգին հաղթանակել է... Այս ամենը կան, գոյություն ունեն, բայց մեր պայքարը այսօր միայն ոգու համար չէր, միայն ոգու

ԱԽ-ի ,,ինքնորոշում Թերթ,,. 21 հունիսի, 1989թ., հ.5, էջ 1

2013

Նկար 6. Ինքնորոշում. «Ինքնորոշման ճանապարհով դեպի անկախություն»

ՏԵՐՈՒՆԱԿԱՆ ԱՂՕԹՔ

Հայր մեր որ յերկինս ես, սուրբ եղիցի անուն քո. եկեսցէ արքայութիւն քո. եղիցին կամք քո որպէս յերկինս և յերկրի. զհաց մեր հանապազորդ տուր մեզ այսօր. և թող մեզ զպարտիս մեր, որպէս և մեք թողումք մերոց պարտապանաց, և մի՛ տանիր զմեզ ի փորձութիւն, այլ փրկեա զմեզ ի չարէն. զի քո է արքայութիւն և զօրութիւն և փառք յաւիտեանս. ամէն:

Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

ՅՈՒՆԻՍ ԱՄՍԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՏՕՆԵՐԸ

- Յունիս 4 Բարեկենդան Սրբոյն Գրիգորի Լուսավորչի պահոց:
 10 Գիւտ նշխարաց սրբոյն Գրիգորի Լուսավորչին մերոց:
 15 Սրբոց թարգմանչացն մերոց Սահակայ եւ Մեսրոպբայ: Եկեղեցական
 ֆանդէս յՕշական: Տօն Ազգային:
 17 Սրբոյն Տրդատայ թագաւորին մերոյ եւ Աշխէնի տիկնոջն եւ Խոսրովի
 թիղխտոյն:
 25 Բարեկենդան վարդապառի պահոց:

ՅՈՒՆԻՍ ԱՄՍՈՒՄ. ԱԶԳԱՅԻՆ-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՏՕՆԵՐԸ

- ՅՈՒՆԻՍ 1 Նաւակատիք
 2 ՎԱՐԴԱՎԱՌ, Պայծառակերպութիւն Տեառն մերոյ
 Յիսուսի Զրիստոսի
 8 ՍՐԲՈՅՆ ԹԱԴԵՈՍԻ ԱԲԱՅԵԼՈՅՆ ՄԵՐՈՅ ԵՒ ՍԱՆԴՈՒԽՏ ԿՈՒՍԻՆ
 15 ՍՐԲՈՅՆ ՈՐԴԻՈՅ ԵՒ ԹՈՌԱՆՑ ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԻՆ
 ՄԵՐՈՅ՝ ԱՐԻՍՏԱԿԻՍԻ, ՎՐԹԱՆԷՍԻ, ՅՈՒՍԱԿԱՆՆ, ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ԵՒ
 ԴԱՆԻԵԼԻ

Նկար 7. Ազատ Հայք. Տերունական աղոթքը և ազգային եկեղեցական տոնացույցը: